

כל שנפצעו ביצים שלו, אפילו אחת

האם מי שכרתו אחת מביציו בניתוח הרנייה חייב לגרש את אשתו כדין הגמרא אף שלפי הרופאים הוא בריא לגמרי ויכול להוליד? דרך הפולמוס בשאלה זו בקהילת אלטונה וסביבותיה במאה ה-18 מתאר מעוז כהנא את היהדות בהתמודדותה עם העולם החדש והמבלבל של המהפכה המדעית

ישי רוזן צבי 04.05.2021 10:31

תרנגולות ללא לב: דת ומדע בכתיבה הרבנית במאה השמונה-עשרה, מאת מעוז כהנא, מוסד ביאליק, 2021, 430 עמודים

מה דינה של תרנגולת שנשחטה ונמצאה חסרת לב? האם היא כשרה או טריפה? התרנגולות האומללה נהפכה למוקד פולמוס שבו שאלות של סמכות ומסורת, דת ומדע, אנטומיה ופיזיולוגיה נתערבבו אלה באלה לבלי היתר. ר' צבי הירש אשכנזי, החכם צבי, רב העיר אלטונה (לימים חלק מהמבורג) הכשיר את התרנגולות מתוך הנחה שהסיפור עצמו לא ייתכן, שהרי "אי אפשר לשום נברא בעולם לחיות, אפילו שעה אחת, בלא לב" (עמ' 69). את טענתו הוא מבסס על מקורות מגוונים מן המקרא, המיסטיקה והפילוסופיה היהודית וכן מן המדע המוכר לו, מדע ישן שכבר הספיק "להתאזרח בקהילת הקוראים היהודית", כלשונו של מעוז כהנא (עמ' 73). כנגדו טען שותפו לרבנות אלטונה הרב משה רוטנברג כי הידע הפיזיולוגי אינו יכול להיות שיקול בהכרעת הדין, ושעירוב התחומין של החכם צבי בין מדע והלכה הוא גדר כפירה, לא פחות.

רוטנברג זיהה היטב את הסכנה: הרחבת מקומו של השיקול המדעי בפסיקת ההלכה מגבילה את מרחב התמרון הסכולסטי, שהוא לא רק כלי המשחק העיקרי של הפוסקים מימים ימימה אלא גם מה שמאפשר להם את גמישות ההכרעה ההלכתית. בהמשך יצטרף לפולמוס גם ר' יהונתן אייבשיץ (שעוד נפגוש להלן). בעזרת תמיכה שקיבל מן המלומדים באוניברסיטה הפרוטסטנטית בהאלה יקבע אייבשיץ שאכן אפשר לחיות בלא לב, ובלבד שאיבר אחר ממלא את מקומו.

ולא רק תרנגולות בסיפור האלטונאי המתגלגל שלנו אלא גם ביצה. המשנה (יבמות ח' ב') קובעת כי "כל שנפצעו ביצים שלו, אפילו אחת", נחשב מעתה "פצוע דכא" (דברים כ"ג ב') ואסור לשאת אשה מישראל. אלא שבמאה ה-18 ניתוח ההרנייה נהפך ליעיל ופופולרי, ועתה צריכים בעלי ההלכה להחליט: האם מי שכרתו אחת מביציו בניתוח כזה חייב לגרש את אשתו כדין הגמרא אף שלפי הרופאים הוא בריא לגמרי ויכול להוליד? דרך הפולמוס בשאלה זו בקהילת אלטונה וסביבותיה פורש כהנא את מרחב ההתייחסות לשאלת הזיקה בין רפואה והלכה. אך ראשית הוא מבהיר כי הבעיה עצמה חדשה, שכן לפני כן היה מעין סטטוס-קוו "שנסמך על מנגנוני תיווך מורכבים בין מערכת הידע והשיפוט" (עמ' 166). ואילו במאה ה-18, כשהרפואה מקבלת מעמד אמפירי חסר תקדים, צריכה ההלכה להגדיר מחדש יחסיה עמה.

ובכן, כנגד שלושה פוסקים בני אלטונה דיבר הכתוב: האחד, אב בית הדין ר' יחזקאל קצנלבויגן, מפטיר כשתקד ומשלב את הידע הרפואי כאחד מהשיקולים ההלכתיים, כדרך שעשו פוסקים מקדמת

דנא. השני, ר' שמשון בלוך ראש הקלויז (מעין אקדמיה עצמאית לתלמידים מתקדמים ללא מחויבות קהילתית או מציאותית), מעמיד את הרפואה כבעלת מעמד חדש, חסר תקדים, "הרי שתלוי הכל בחכמת הטבע", ואף את פסיקתו להקל כשיטת הרמב"ם הוא מבסס על כך ש"ראוי לסמוך על הרמב"ם בזה, שהוא מגדולי הרופאים" (עמ' 177). ואילו השלישי, ר' יעקב עמדין (היעב"ץ, בן המקום שלא נשא בתפקיד רשמי מלבד היותו אפוזיציונר תמידי), מבין היטב את המעמד חסר התקדים של הרפואה בימיו ואת האיום שהדבר יוצר על עצמאות ההלכה ומבצר מחדש את מעמד המסורת למולה: "ולא נאמין לדבריהם במקום שמכחישים פמליא של מעלה, מלאכי השרת, חכמים ז"ל, הנאמנים בכל דבריהם" (עמ' 183).

אגב הילוכו גם מציג היעב"ץ תמונה בהירה (גם אם חד־צדדית) של המהפכה המדעית בזמנו: "שכן לא אמתהו הקבלה... ואין כוחם אלא בפה ועין, באומדנא והשערה... מרדו ובעטו באריסטו... בכל עת סברות מתחדשות". למול המדע החדש הוא מעלה על נס את ה"מסורת" הרפואית של אריסטו, גלנוס ואבן־סינה, שהיו בסיס תורת הרפואה הפרה־מודרנית ("והרי הרופא המובהק הקדמון ומשובח מאוד בפי כל חכמי הטבע הוא המפורסם אבן סינה מעיד על אמיתת דברי חז"ל").

הניגוד, כפי שהוא מוצג בדברי היעב"ץ, אינו בין יהודים לגויים או בין הלכה ומדע אלא בין עולם מסורתי, שבו משולבים ההלכה והמדע יחדיו ובמרחבים שביניהם מצויה גם האלימיה שהעריץ, לבין העולם החדש והמבלבל של המהפכה המדעית. בעוד שבעולם הישן חוקי המדע היו קרובים ולעיתים מאוחדים עם תחומים אחרים (כגון חוקי המשיכה והדחייה או עקרון כוח החיים, ששלטו הן בטבע והן בנפש האדם), הרי שהמדע החדש מציג מערכת מכנית, חומרית, עיוורת, סגורה ועצמאית ללא תקדים. הנה כי כן, בעזרת פולמוס מקומי צר זה פורס כהנא הן את הפרובלמטיקה החדשה, הן את המשגתה ההלכתית המשברית והן את מרחב התגובות אליה.

בערך באותם ימים שבהם התנהל הפולמוס הסוער, בשנות השלושים של המאה ה-18, טבחו שוליות דפסים ביום קיץ פאריסאי בחתולי הרחוב תוך ריטואל קרנבלי אכזרי וסוער. מאפיזודה שולית זו כתב רוברט דרנטון מאמר מופת (שתורגם לעברית בספר "טבח החתולים הגדול ואפיזודות אחרות בתולדות התרבות הצרפתית", הוצאת כרמל, 2016) שבו שיחזר פרק עלום בחיי פשוטי העם בפאריס של המאה ה-18 ותיאר את הפנטסיות שלהם על היפוך סדרי עולם ועל מהפכה חברתית כנגד אדוניהם (החתולה הגנדרנית של בעלת הבית היא הראשונה שנתלתה ברוב טקס).

כמו החתולים הטבחים בפאריס לחקר שורשי המהפכה הצרפתית, כך התרנגולת השחוטה חסרת הלב והחתן בעל הביצה האחת (לצד אפיזודות נוספות כגון חלב ארסי בדדי אשה בפראג 1707) להבנת הדיה של המהפכה המדעית בהלכה. אמנם, בניגוד לדרנטון שעוסק במעמדות שכמעט ולא השאירו טקסטים כתובים, כהנא עוסק בגרפומנים שתיעדו ופירסמו את התכתביותיהם באובססיביות, אך החיפוש אחר הקטן, הזר והמוזר שדרכו יהיה אפשר להבין את רוח התקופה, והיומרה לחדור בעזרת אנקדוטות ל"תיאור גדוש" של ההיסטוריה, למנגנונים הנפשיים והחברתיים שמאחורי התופעות הגדולות, לפרקטיקות ולא רק לתוצריהם — דומה.

ומשהו נוסף דומה: ספרו של כהנא משלב שני תחומים שהיו עד לאחרונה נבדלים, היסטוריה של רעיונות ותולדות הספר, הרוחני במובהק והמטריאלי ביותר. בעקבות שני המורים הגדולים בפרינסטון, רוברט דרנטון ואנתוני גרפטון, התחברו תחומים אלה והם חוזרים בשנים האחרונות יותר ויותר גם לתולדות הספר העברי ומשנים את מחקרו. כהנא הוא אמן השילוב בין הקטן לגדול. מתוך הדיונים הספציפיים הוא מגיע לסוגיות היסוד של השיח ההלכתי ושל יהדות התקופה: האם ההלכה היא תוכן

או צורה? האם יש ליהודים נאורות? האם נאורות היא חילון? ממתי יש מתח בין דת ומדע ואיזו צורה הוא קיבל בעולם המודרני?

במוקד המיקרו־היסטוריה שמתאר כהנא ניצבים אב ובנו, החכם צבי ור' יעקב עמדין (היעב"ץ), שפועלים באלטונה משני צידי מפנה המאות ה-17-18, בדיוק בקו פרשת המים של המהפכה המדעית. ואכן המחבר מראה כיצד החיבור בין מדע, מאגיה, מיסטיקה והלכה שהיה עדיין טבעי לאב, נהפך בלתי אפשרי עם התקבעות התחומים בעיני הבן.

ולצד שני אלה דמויות צבעוניות נוספות, כגון ר' יהונתן אייבשיץ, חובב מדע ובעל דבבו של עמדין באלטונה שאף נאשם על־ידו בשבתאות. בעיני אייבשיץ לא מדובר רק בשיח הלכתי פנימי אלא בין דתי, שכן בניגוד לאלטונה הלותרנית, מפעלי ההוצאה לאור שלו נמצאים בפראג, בממלכת הבסבורג הקתולית ועל כן הוא נזקק למשא ומתן מתמיד עם צנזורת המועצה הישועית (שיחסה למדע החדש היה מורכב לא פחות מזה של החכם היהודי). כך אנו מתוודעים לדיונים שונים בין החכם לצנזור על הקביעה התלמודית שבקידוש לבנה יש לומר שהכוכבים "ששים ושמחים לעשות רצון קונם", או על תיאור האל בתפילת השבת כ"בוקע חלוני רקיע".

כהנא מכניס אותנו לנבכי יצירת הספרות ההלכתית — אל הקלויז ורבני העיר באלטונה, אל מגורשי ספרד באמסטרדם והמדפיסים בקרקוב ובפראג — כדי להראות עולם חי של התמודדות עם מה שהוכר על־ידי בני הזמן כעולם חדש. הוא אינו עוסק בתוצרים אלא בפרקטיקות. איך הם עבדו? באיזה קטגוריות הם חשבו? הוא מתאר אותם בתוך מעגלי שיחה מתרחבים: ביקום הטקסטואלי שבין החכמים, בינם לבין קהילותיהם, עם מתווכי ידע יהודים של המדע, ואף בשיח בין־דתי עם לותרנים וישועים.

דרך דמויות אלה מצליח כהנא לתאר שתי תנועות הפוכות: בשלב הראשון ההלכה מפנימה את עולם הטבע ואילו אחר כך היא גודרת עצמה מפניו. בעוד החכם צבי מניח תפישת ידע רציפה שאליה הוא מספח מדע ומיסטיקה יחדיו, הרי בנו נמצא כבר בתודעת שבר, בין הלכה למדע, בין רוח לחומר, אך בה בעת הוא מראה שתודעת השבר כשלעצמה לא גוררת בהכרח תגובה מסוג מסוים. שכן בעוד עמדין ואייבשיץ, בני אותו דור, שותפים לפתוס המשברי (כנגד התורות האסטרונומיות החדשות קובע אייבשיץ נחרצות כי "נאות לבורא שלא יברא כדור... בלי שכל ותבונה", עמ' 345), תגובותיהם הפוכות. הראשון מגנה את המדע האמפירי החדש ואילו השני "דורש" אותו ומשלבו בתורת הסוד ההוליסטית שלו.

הספר חף מאפולוגטיקה. אין לכהנא עניין בשאלה עד כמה הבינו בעלי ההלכה במדע; הוא רוצה לדעת איך הגיב העולם ההלכתי לשיח המדעי החדש. עד העת החדשה המוקדמת, הוא קובע, חכמים חיו בשלום יחסי עם ה"מדע" שכן לא היה זה תחום נפרד מפילוסופיה, אמונה ומטאפיסיקה. הם אף היו בקיאים בעצמם בתחומים מדעיים מסויימים, כגון בחישוב העתים והמזלות או באנטומיה של בעלי חיים (כשרים בעיקר). אך בעולם החדש נהפך המדע תחום לעצמו, בעל מעמד אמפירי חסר תקדים, והוא אף משתנה מקצה לקצה. המחבר אינו חס עלינו אלא מכניס אותנו אל הקרביים של הטקסטים כדי שנראה את הדברים בכל חיותם. עוגג צרוף.